

• М Е М У А Р И Т А Щ О Д Е Н Н И К И •

Ю Р І Й

МУШКЕТИК

*Дороги,
які нас вибирають
Книга спогадів*

Харків
«Фоліо»
2020

Слово про батька

[■]

Один із розділів книги спогадів мого батька, Юрія Мушкетика, має назву «Не вернути», та лише через певний час по його смерті я вповні усвідомила: батька *не вернути*, його вже немає, він полинув у інші світи, і разом з ним та іншими відомими українцями (за останні роки не стало І. Драча, В. Дончика, С. Плачинди та ін.) відійшла у минуле ціла епоха, інша, у чомусь краща і в чомусь гірша, можливо, трагічніша, хоча залежно від того, що розуміти під трагізмом — катаклізми, смерті, втрату духовності? Цю епоху, яка докорінно різниться від сучасної, її масштабніші чи буденніші події Мушкетик пропустив через своє серце, душу і розум, закарбувавши у пам'яті й віддзеркаливши у багатьох своїх творах — як більших, так і менших, художніх, публіцистичних, прозових, віршованих. За довге і плідне життя у батька нагромадилося безмір спогадів про різні періоди свого яскравого і непересічного життя, він дуже любив розповідати і вмів це робити — пересипаючи свої оповідки гумором чи сарказмом, алюзіями, аналогіями, апеляціями та ін. Оповідав захопливо, емпатійно, слухалося цікаво, чому сприяли природні здібності батька, досконала, фотографічна пам'ять — він цитував з голови цілі поеми й вірші українською, російською, латиною, — а ще, будучи великим життєлюбом, зберіг до самого кінця здатність захоплюватися життям, усіма його виявами, і дивуватися, дивуватися, дивуватися, інколи навіть по-дитячому — свіжо і наївно, так би мовити, первозданно — це теж прихилило, підкупувувало його

[3]

слухачів. І водночас — в його оцінках звучала мудрість і прозірливість, він умів виокремити найсуттєвіше і дати власний, правильний — у чому, бувало, переконуєшся згодом — присуд.

Він писав до останнього — поки міг тримати у руках перо — з передсмертних творів це коротка повість «Недо-співана пісня (Маруся Чурай)» та два оповідання «Блонда» і «За віщо?». А коли вже не зміг писати — погано бачив, його геть заповнили спогади, передусім про рідних і близьких, які давно відійшли, про своє дитинство, доволі часто він згадував війну, евакуацію, що також змалював у своїй книзі.

Ця книга спогадів писалася у різні періоди, різні роки життя батька. Її перший розділ «Дороги, які нас вибирають» містить його спомини про дитинство і шкільні роки, тяжкий повоєнний час він бачив широко розплющеними очима малого хлопчика, який уже пізнав чимало реалій дорослого життя. Гадаю, у дитинстві йому дуже багато дав міцний селянський заміс, його кровний рід — давній, козацький, з часом розсіяний по сибірах, забутий і понищений у вогні війн та революцій, долю якого він описує. На таких селянських родах і вижила, витривала Україна упродовж своєї історії, і яскравим представником його звичаєвої культури, носієм традиційних моральних цінностей українців була мати Юрія Михайловича Уляна Онуфріївна. Сувора, владна, вимоглива до синів, вона водночас мала в серці любові на пів світу, і ця любов огортала, оберігала батька і всю нашу родину аж до 1993 року, коли її не стало. Герої американських фільмів повсякчас повторюють «Я тебе люблю», це слово стає затертим. Любов Уляни Онуфріївни до рідних світилася в її очах, рухах, вчинках, і слова були непотрібні, бо ти знав, що тебе люблять над життя. Головним устремлінням бабусі в ті тяжкі роки — пореволюційні, далі повоєнні та інші — було допомагати людям, робити все для людей (вона довгий час очолювала колгосп у рідному селі). Цей органічний для неї поклик душі був посилений вірою у побудову світлого майбутнього, на який спочатку відгукнулися люди. Тому так і виховувала своїх синів, і батько теж вважав це своїм обов'язком, інколи й на карб власної родини. Зараз ця настанова — анахронізм, дай Боже, щоб керівники робили «і собі, і людям», а не лише собі! Уляна Онуфріївна

також мала чудову пам'ять і так само була прекрасним оповідачем — знала безліч історій з життя і могла розповідати їх годинами — зачіплялася в одній з оповідок за якийсь епізод чи ім'я і розпочинала іншу, історію в історії і т. д. і т. ін., як у «Рукописі, знайденому в Сарагосі». Багато з цих, часто химерних, подій — адже життя іноді підкидає таке, що годі вгадати! — описав письменник у своїх творах.

Другий розділ «Метаморфози», написаний у 1980-ті роки, присвячений роботі Ю. Мушкетика на посаді головного редактора журналу «Дніпро», у якому друкувалися гострі літературні твори, часто дисидентського спрямування, що, зрештою, призвело до закриття часопису. Сюди увійшло чимало описів силуеток письменників, батькова оцінка їхньої творчості та суто людських рис, трагічні та комічні події з життя письменницького середовища — складного, неординарного, бунтівливого та вболіваючого за свій народ і Батьківщину. Вчувається тут буяння молоді сили, завзяття, радості, молодості, що часто притлумлювалося ідеологічним тиском і неможливістю творити вільно.

Останній розділ «Жмут спогадів: принагідні записи з різних років» написав Ю. Мушкетик уже на схилі літ — у 90-ті та пізніше — це окремі описи, замальовки, зауваги, міркування з різних царин життя і творчості — філософські чи фахові, історичні чи інтимні, саркастичні чи ліричні, але щирі, відверті, що йдуть від душі. Вони позначені дещо елегійним тоном, досвідом уже немолодої людини, яка пізнала світ і чітко бачить його темні сторони, що викликають песимістичне налаштування, надто через проблеми в розвитку країни, за що дуже вболівав батько. Притаманний йому в юності, та й певною мірою згодом ідеалізм тут розбивається об сувору правду життя, адже в людях намішано різного — негідна людина може бути гарним письменником, а кращий друг зрадити під тиском обставин. Чимало в батька і роздумів про українську історію, її очільників. У їх основі лежать вельми ґрунтовні знання Ю. Мушкетика з української та іноземної історії, адже, пишучи свої історичні романи, він місяцями просиджував у бібліотеках та архівах, і вже в ті часи знав і розумів більше, ніж інші про роль Росії (СРСР) в лихоліттях українців. Та й узагалі

був енциклопедистом, цікавився розмаїтими теренами знань, багато читав, зазвичай я бачила його за робочим столом чи за книгою. У радянські часи перечитав навіть журнал «Химия и жизнь», який виписувала моя матір, хімік за фахом, тоді там друкували чимало популярних матеріалів.

Одну з прикінцевих оповідок присвячено письменнику і критику Анатолію Шевченку, і ще дві — його геніальному тезці, батьковому кумиру, улюбленцю, учителю, дороговказу в житті та творчості Тарасу Шевченку, який був для нього мірою порядності та сенсу життя, і до якого за цими та іншими якостями не дорівнявся жоден із великих митців ані минулого, ані сучасності. Тому Ю. Мушкетик понад усе цінував відданість і любов до свого краю, патріотизм, чесність і безкомпромісність, і рівнявся на ці цінності, хоча б намагався у своїх творах, публіцистиці, виступах та ін. Принаймні він ніколи не був, так би мовити, гібридним, якими бувають деякі людиноподібні, а щирим, чистим і наївним, і неймовірно справжнім, як природа, яка нас оточує і яку він так любив. І совісливим, хоча совість нині не в ціні.

Батько вірив у долю і вона, либонь, любила його. Талановитий і працьовитий, він уперто йшов до своєї мети — робити все, що може, для свого народу, писати твори, пробуджувати свідомість, учити любити Україну. І завдяки згаданим якостям і ще — гнучкості, життєвій мудрості досяг і значних посад, і прижиттєвої слави, у книзі йдеться про те, як він винахідливо «перегравав» цензорів і начальників. Не був кар'єристом, однак мав амбіції, хоча й пише у вірші-епіграфі до книги, що не досяг багато, це не перебільшення, радше, данина гіпертрофованій скромності. І певна річ, мав, як і кожен, свої людські вади, про що з жалем згадує у книзі.

Сподіваюся, книга спогадів дасть змогу глибше зрозуміти авторський образ і сутність творів Юрія Мушкетика, стане для читачів, особливо молодих, зрізом доби, нині малознаної, надто в нашому технізованому світі, що відійшла в минуле. Натомість проголошені у книзі цінності є загальнолюдськими, тож мають і надалі слугувати людству, яке без них приречене на занепад.

Леся Мушкетик

ДОРОГИ, ЯКІ НАС ВИБИРАЮТЬ

[■]

Сорок років тому
З зеленим чемоданом у руці
Та десяткою в кишені
Я приїхав до цього міста.
Рано-вранці
Пив воду просто зі шланга,
З якого молода двірничка
Поливала асфальт,
Пив воду і сміявся
І забирав у двірнички шланг та дві жарини,
Які горіли в її очах.
Я сміявся й думав,
Що звершу щось велике
І що зустріну кохання,
Якого ще не зустрічав ніхто.
З того нічого не збулося,
Але якби все почалося знову,
Я так само попросив би напиться води
З того самого шланга.
А потім сів би на чемодан
І міцно-міцно задумався.

1988 р.

[7]

Не вернути

[■]

Мій життєвий шлях вельми звичайний: ані великих звершень, ані підлоти. Типовий шлях людини, народженої наприкінці двадцятих років. Голод пам'ятаю погано, до репресій тридцятих та до війни ще не до ріс й писати про це не маю потреби. То більше найважливіші моменти, думки, почування повкладав у власні твори, а от біографії моїх батьків, дідів, надто козацького роду моєї матері, особливі. То був рід рясного дерева, нині таких родів немає, й через це, здається, варто хоч куцо його списати на папір. Чимало з того я порозкидав по своїх творах, тепер каюся, що не приберіг (не сподівався, що наступить такий час), не виклав одним пліном, одним потоком — документальним романом. Тож означу його бодай окремими віхами, штрихами, бо ж таких родів нині майже не лишилося.

Нагадаємо ще раз, що наша доба — доба переходу від давньоєгипетського плуга та ціпа до трактора та комбайна, дерев'яної ручки із залізним пером та чорнильниці до комп'ютера, й спробуємо відмітити те, що мінялося в самій людині та її психології, світовідчужанні, трибі самого життя; переходу від страхів, так би мовити, напів поетичних — відьом, домовиків, чортів, та спричинених природними чинниками — неврожаннями, повеннями, сараною, до страхів глобальних, породжених діяльністю самої людини — радіацією, СНІДом; переходу від конфліктів локальних, поміж окремими державами, до конфліктів політичних систем, які підкорили собі цілі континенти, до спроб викорчувати пам'яті цілих народів, як то сталося з моїм народом, українським. А які ж то були люди, які звичаї, які моральні цінності несли в собі!

Я народився тоді, коли ще вільно плинув Дніпро, коли з галасом, голяка, вибігали під теплий літній дощ («роси, роси, дощику, ярину») діти, і в їхніх матерів не круглили від жаху очі, що дощ той отруйний, коли купували городину, не запитуючи, звідки вона, коли ще по садках лунали пісні солов'їв, а в небі — жайворів. Сказати б, народився в щасливий вік, але віків для людей не буває щасливих, бо люди самі творять власні життя із власних недосконалостей, варто тільки пригадати тридцяти третій та тридцяти сьомий роки нашого віку — мого дитинства.

Я народився в селі, яке називалося Веркиївка — від давнього засновника, чиє ім'я збереглося в грамотах — Веркия, Оверка, яке нині перекутилося у Вертіївку, що має означати, буцім наш предок був Вертій (крутій), вперше така назва з'явилася за моєї юності на станції — «Вертеєвка», її почепив після війни якийсь дурноверхий перевертень, а далі інший перевертень перехопив назву на село. Поблизу від Веркиївки («Вертеєвки»), хоч і на іншій залізничній гілці — під кутом до нас — була станція Крути, і я не знав, яка трагедія там відбулася, про це наші батьки, сусіди мовчали мертво (а може, й навмисно забули), я ловив в'юнів у болоті Лисянському, яке поміж нашим селом та Заньками, й не знав, що оті потемнілі цеглини — з будинку Юрія Лисянського, великого мореплавця, який разом з Крузерштерном — «первые русские мореплаватели» (це з радянських енциклопедій) — обійшли на кораблях земну кулю, та й про Заньковецьку ніхто ніколи нічого не розповідав; я жив в українському селі, розмовляв українською мовою (діалектом), але, власне, не знав, що я українець, натомість вичитував з підручників про те, що ми всі «советськіє», живемо на світі завдяки братньому російському народові, а Україна існує, бо є Росія; ми, хлопчачки, також цим не вельми переймалися. Ми не були синами вільної землі, а такими собі нужденними хазяйчиками, жили в іншому світі, — пасли худобу, носили з лісу паливо (сосно-

ві шпильки-«колючки»), орали колгоспне поле, але оте, про «братній російський народ» і «лучшіє в міре», було для нас істиною і як же важко ми пізніше добувалися до власного коріння, продираючись через щось у собі. Ми тоді не знали, що це споконвічна наша земля, що наші предки полювали тут звіра, сіяли просо, ставили важкі зруби хат, курили смолу, мочили коноплі — і все це на власну потребу. Я не звинувачую нікого — ні своїх батьків, ні вчителів, ні дядьків, з якими працював у колгоспі, в тому, що вони мені нічого не розповідали про наших видатних предків і про ті лихоліття. Моїх учителів навчали так само, як і мене, а дядьки бачили на власні очі, як забирав НКВД їхніх сусідів, членів «Просвіти», колишніх партизанів, декотрі з-поміж них були вписані в Книгу героїв громадянської війни, декотрі — нагороджені орденами Бойового червоного прапора, і як ті люди зникали назавжди, а ті, що поверталися, ставали німаками. Що вони могли розказати!

У моєму класі навчалася дочка командира партизанського загону Петра Маруні, його ім'я було вписане у Книгу героїв громадянської війни. Його десь в середині тридцятих узяв «до себе в гості» НКВД, він вийшов звідти і вже ніколи ні з ким не водив ніякого знайомства й просто не розмовляв. Сидів за високим парканом, мав добрий дім (перевіз до революції попову хату), розкішний сад, пасіку й не хотів знати людей. Жив нелюдом, зиркав з-під лоба.

У Книгу героїв громадянської війни село було вписано червоними літерами, так зване перше збройне протистояння проти німців та гетьманців, починалося саме тут, у наших лісах, у Пасічному, саме туди з мандатом Троцького приїхав червоний командир Микола Григорович Кропив'янський і заснував там загін і штаб загонів («маленька» неточність в радянській історіографії, згідно з якою мандат від Леніна привіз Щорс), дядьки знали про це й мовчки дивилися на картину в сільському клубі, на якій Ленін давав вказівки Щорсові на поїздку в те саме Пасічне та на заснування штабу. Дядьки знали, що й командиром першої української радянської ди-

візії був Кропив'янський, а не Щорс, але теж мовчали. Вони мовчали, як могила. Мовчали й тоді (це було в іншому селі — Обичеві, теж на Чернігівщині, де якийсь час вчителював мій батько, пізно, вже майже в сорокарічному віці закінчивши Ніжинський педінститут, і де якийсь час ми жили), коли в «Деснянській правді» було опубліковано статтю про жителя села Обичева, колишнього червоного партизана, а потім завідувача сільгоспвідділу області, Реву, буцімто він — куркуль, підпоміщик, в Обичеві стоїть його маєток і там проживає його мати, колишня пані Рева. Приїжджі енкаведисти зігнали до сільбуду людей, і молодий учитель, вивчений Ревою на власний кошт, вичитував з газети про свого благодійника та ворога народу Реву, котрий «труїв колгоспну худобу» та «гноїв народне зерно», а також про його матір, стару «пані» Ревиху, а з вікна сільбуду було видно стару-престару перехняблену хату, по подвір'ї якої дибала зігнута до землі важкою працею бабуся (такої зігнутої людини — вона спиралася на дві коротенькі карлючки й дивилася в землю — мені більше ніколи не доводилося бачити). Люди мовчали. Це було страшне мовчання. Вони відали, що нічим Реві не допоможеш, а своїх дітей посиротять. Сьогодні можна звинуватити їх у колаборанстві, і нас, тодішніх малюків, також, бо ми шмигали під ногами дорослих і жирували, реготілися. Мовчали й партизанські побратими Реви, які в кожен приїзд посадового товариша сходилися на його подвір'ї і варили в саду польову кашу, понашому — гартаначку, співали «партизан перельотная птіца» та «по долинам і по взгорьям»; взагалі і Рева і його дружина були вельми гостинними людьми, жили надзвичайно скромно, про що розповідали ті, хто побував у них на квартирі в Чернігові, їх поважали й любили.

Розповідала й моя мати, що вона одного разу зустріла в місті Реву, й той запросив її, як землячку, до себе додому на обід. У квартирі був саморобний стіл із дощок, замість стільців — ящики, накриті газетами, господиня бідкалася, а він її заспокоював. На обід був борщ і гречана каша без м'яса. Це

був час, коли бодай окремі будівники майбутнього сповідували проголошені постулати рівності, скромності, власного прикладу. Я за свій вік вже пізніше бачив якоюсь мірою схожу на них людину — Георгія Шевеля, завідувача відділу пропаганди та агітації ЦК КПУ, а пізніше міністра закордонних справ УРСР. З його дружиною працював у редакції журналу «Дніпро», вона була скромна і працьовита жінка. Вони жили у скромній квартирі, за нею ніколи не приїжджала машина. У той же час на моїх очах комсомольські вожді жирували й захлиналися в розкоші.

Мовчали й мої батьки. Над батьком в той час повисла загроза арешту, одна вчителька написала на нього донос, буцімто він припускається націоналістичних висловлювань, «образив братній турецький народ», коли, увійшовши до класу, закликав розшалілих учнів до порядку: «Чого ви галдите, як турки», а потім погрожував їй самій, комуністці: «буде тобі таке саме, як Проніній»: Проніну, вчительку, делегатку партійного з'їзду буцімто вбили вороги народу. Ця, з Обичева, вчителька виставила свідків, дівчаток із сьомого класу, пообіцявши їм відмінні табелі (атестати) та вступ до технікумів без екзаменів, але потім дівчата, побиті деркачами батьками, відмовилися від своїх свідчень. Та, певне, й мої батьки, коли б над ними не нависала та загроза, не сказали б нічого, як і всі інші.

Отож ні про яку не те що далеку, а й найближчу історію, свідками якої були сільські дядьки та діди, розповісти не могли. Село мало багату історію, яка нині майже втрачена, тільки вряди-годи з архівних щілин вигулькне якийсь сотник чи значковий товариш, і зовсім поховані в найближчих нашаруваннях звитяжні й розбійні, праві й неправі мої односельці: есери (село спочатку було дуже проесерівським, хтось із моїх земляків ходив у найвищих есерівських чинах в Петрограді), більшовики, меншовики, бійці всіляких армій, загонів та ватаг.

Так, тільки недавно довідався, що в моєму селі існувала велика «Просвіта» (у селі діяло чотири школи: середня, дві

Зміст

[•]

Слово про батька. <i>Леся Мушкетик</i>	3
ДОРОГИ, ЯКІ НАС ВИБИРАЮТЬ	7
Не вернути.	8
Образки.	57
МЕТАМОРФОЗИ	78
І про те, як «починався» сам як письменник.	
Тобто: початок початку цієї теми.	83
Працівники апарату редакції	101
Автори.	145
ЖМУТ СПОГАДІВ:	
принагідні записи з різних років	239
Посланець Бога	319
Безодня Криниця	323
Ратай національного поля	330
НЕДОСПІВАНА ПІСНЯ (Маруся Чурай). <i>Повість</i> . .	332